

Wstęp

Niniejsze opracowanie jest próbą ukazania wybranych problemów związanych z funkcjonowaniem osób z niepełnosprawnościami poprzez osadzenie ich w świecie idei humanistycznych. We współczesnym świecie niepełnosprawność jest pojęciem złożonym, a sam problem niepełnosprawności stał się podstawą pogłębionych badań empirycznych, ukazujących wieloaspektowość omawianej problematyki. Warto w tym miejscu zauważyć, że mimo definiowania niepełnosprawności przez pryzmat wartości humanistycznych ciągle jeszcze w języku potocznym można odnaleźć pejoratywne określenia osób wykazujących pewne dysfunkcje, takie jak: kaleka, inwalida, ułomny itp., mimo że dawno zostały już one usunięte z języka oficjalnego. W dalszym ciągu niepełnosprawność postrzegana jest jako wada ciała lub umysłu. Wydaje się jednak, że można mówić o ogromnej zmianie na lepsze. Obserwowana ewolucja terminologiczna to rezultat coraz prężniejszej działalności na rzecz osób z niepełnosprawnościami oraz przewartościowania kultury. Pojęcia powszechnie dotąd stosowane ulegają wielu różnym modyfikacjom, niektóre z nich są rugowane z języka, ustępując miejsca innym. Na ten proces ma wpływ szereg czynników i zjawisk społecznych.

Nie ulega wątpliwości, że niepełnosprawność jest dziś problemem interdyscyplinarnym, wymagającym wielowymiarowej i wielopłaszczyznowej interpretacji. Rozważania dotyczące pojęcia niepełnosprawności można prowadzić na płaszczyznach wielu nauk. Potwierdzają to najróżniejsze definicje, przedstawiające to zjawisko z perspektywy nauk społecznych, w tym prawodawstwa polskiego czy międzynarodowych aktów normatywnych. Warto w tym miejscu podkreślić, że definicje konstruowane w ostatnich latach w Polsce uwzględniają światowe tendencje postrzegania niepełnosprawności. Niepełnosprawność jest więc definiowana dziś nie tylko jako rezultat uszkodzenia ciała, umysłu czy stan zdrowia, ale również jako wynik barier, na jakie osoba niepełnosprawna napotyka w swoim środowisku.

Analizując ewolucję podejścia do niepełnosprawności, można stwierdzić, że w bogatej literaturze przedmiotu funkcjonują dwa przeciwstawne modele: model medyczny (indywidualny), ujmujący niepełnosprawność jako skutek choroby czy urazu, oraz model społeczny, według którego niepełnosprawność jest rezultatem barier tkwiących w organizacji państwa i społeczeństwa. Współcześnie można mówić jeszcze o trzecim, tzw. scalonym modelu niepełnosprawności, który łączy obie perspektywy: medyczną i społeczną. Społeczny model niepełnosprawności to efekt wytężonej pracy środowisk osób z niepełnosprawnościami. Zgodnie z jego założeniem niepełnosprawność jest problem całego społeczeństwa, a osoba z niepełnosprawnością traktowana jest jako konsument i pełnoprawny uczestnik życia społecznego. Model ten nie neguje istnienia problemu niepełnosprawności,

lecz zdecydowanie umiejscawia go w ramach społeczeństwa. Jak słusznie zauważa bowiem B. Szczepankowska, „to nie indywidualne ograniczenia są przyczyną niepełnosprawności, ale brak ze strony społeczeństwa odpowiednich usług, wyrównujących życiowe szanse takich osób”¹. Niepełnosprawność jest w związku z tym konsekwencją kształtowania środowiska w sposób uwzględniający jedynie potrzeby osób pełnosprawnych. Osoba z niepełnosprawnością doświadcza bardzo wielu ograniczeń: od indywidualnych uprzedzeń do instytucjonalnej dyskryminacji, od niedostępnego publicznego budownictwa do niedostosowanego systemu transportu, od segregacyjnej edukacji do wyłączających osoby z niepełnosprawnościami rozwiązań na rynku pracy. Wskazuje to na istnienie w otoczeniu osoby z niepełnosprawnością szeregu barier: społecznych, ekonomicznych, prawnych, architektonicznych i urbanistycznych powodujących, że osoba taka nie może stać się pełnoprawnym uczestnikiem stosunków społecznych.

Biorąc powyższe pod uwagę, to społeczeństwo wyklucza fizycznie lub w inny sposób osoby z niepełnosprawnością. Dyskryminacja nie wynika przecież z ograniczeń ludzi z niepełnosprawnościami, lecz z negatywnych, stereotypowych postaw i nastawień otoczenia. Do integracji nie doprowadzą największe nawet chęci osób z niepełnosprawnościami. Może ona jedynie być efektem zmian społecznych. To przed całym społeczeństwem stoi więc zadanie dostosowania posiadanych wzorów zachowań i oczekiwań do możliwości osób z niepełnosprawnościami oraz eliminowania, zmniejszania lub kompensowania barier, tak aby każdej osobie umożliwić korzystanie z dóbr publicznych, jednocześnie respektując jej prawa i przywileje².

Monografia, którą trzymacie Państwo w rękach, podzielona została na trzy zasadnicze części obejmujące rozdziały, których autorzy postawili sobie za cel ukazanie złożoności i interdyscyplinarności zagadnień związanych z niepełnosprawnością. Pierwsza część podejmuje próbę ukazania wybranych praw i wolności człowieka i obywatela z perspektywy osób z niepełnosprawnościami. W jej ramach odnaleźć można tekst poświęcony pojęciu niepełnosprawności. Autor zwraca w nim uwagę, że niepełnosprawność posiada formalne i realne rozumienie. Przez ujęcie formalne rozumieć należy sytuację, kiedy uprawniony do tego organ w prawem przewidzianej formie stwierdza występowanie niepełnosprawności, natomiast ujęcie realne związane jest z oceną sytuacji faktycznej danej osoby i uznania jej za osobę zaliczaną do tej kategorii. Zwraca przy tym uwagę na znaczenie tego rozróżnienia, podkreślając, że odgrywa ono istotną rolę na gruncie obowiązujących unormowań prawnych, ponieważ wszelkie uprawnienia przewidziane w rozwiązaniach normatywnych związane są z legitymowaniem się formalnym orzeczeniem o niepełnosprawności.

¹ B. Szczepankowska, *Projekt ogólnej definicji pojęcia osoba niepełnosprawna*, „Problemy Rehabilitacji Społecznej i Zawodowej” 1994, nr 4 (142), s. 12.

² E. Wapiennik, R. Piotrowicz, *Niepełnosprawny – pełnosprawny obywatel Europy*, „Biblioteka Europejska” 2002, nr 24, s. 21.

Autor zauważa też, że bardzo często możliwość przyznania jakiegoś prawa uzależniona jest od wykazania legitymowania się określonym stopniem niepełnosprawności. Z kolei niepełnosprawność w ujęciu realnym nie daje takich uprawnień. Tego typu niepełnosprawność postrzegana jest w ramach społeczności, jednakże nie generuje żadnych praw dla takiej osoby.

Kolejny rozdział zawiera krótkie wprowadzenie do rozważań na temat relacji zasady równości z zasadą niedyskryminacji. Obie zasady zawarte są zarówno w katalogu konstytucyjnych praw i wolności, jak i w prawie unijnym oraz międzynarodowym, co składa się na ich wielopłaszczyznową ochronę. Autorka podejmuje także próbę analizy jednego z najnowszych orzeczeń Naczelnego Sądu Administracyjnego. Wyrok stanowi ilustrację tego, jak przy ocenie naruszenia obu zasad zaangażowane są argumenty pochodzące ze wszystkich ww. płaszczyzn ochrony prawnej.

Kolejne opracowanie jest próbą przedstawienia wybranych spraw prowadzonych przez polskiego Rzecznika Praw Obywatelskich w zakresie ochrony wolności i praw osób z niepełnosprawnościami. Autor zwraca w nim uwagę, że wiele z tych spraw dotyczy ochrony praw osób z konkretną dysfunkcją, ale są także sprawy dotyczące problemów całej grupy osób z niepełnosprawnościami.

Problematyka roszczeń *wrongful conception*, *wrongful birth* i *wrongful life* w odniesieniu do praw osób z niepełnosprawnościami została podniesiona przez kolejną autorkę. Jej zadaniem stało się określenie podstawowych różnic pomiędzy poszczególnymi roszczeniami, a także wskazanie kręgu podmiotów uprawnionych do wystąpienia z powództwem w ww. zakresie, bez dotykania kwestii dotyczących typowo cywilistycznych rozwiązań dotyczących m.in. odpowiedzialności odszkodowawczej.

Kolejne opracowanie poświęcone zostało procesowym aspektom uczestnictwa osoby z niepełnosprawnościami w ogólnym postępowaniu administracyjnym. Autor zauważa w nim, że problematyka prawnych aspektów uczestnictwa osób z niepełnosprawnościami w postępowaniu administracyjnym nie doczekała się do tychczas szerszego zainteresowania w literaturze prawniczej. Tymczasem kwestie związane z funkcjonowaniem osób z niepełnosprawnościami w relacjach prawnych mają istotne znaczenie ze względu na potrzebę jak najszerszego włączenia takich osób w życie społeczne. Jednym z jego aspektów jest relacja pomiędzy obywatelem a podmiotem publicznym, która w najszerszym zakresie regulowana jest przez przepisy Kodeksu postępowania administracyjnego.

Ostatni rozdział tej części monografii poświęcony został czynnościom podejmowanym bez zgody pacjenta szpitala psychiatrycznego w świetle ustawy o ochronie zdrowia psychicznego. W opracowaniu autor zwraca uwagę, że prawa osób z zaburzeniami psychicznymi są szczególnym rodzajem praw osób z niepełnosprawnościami. Nabierają one szczególnej wagi w przypadku przyjęcia takiej osoby bez jej zgody do szpitala psychiatrycznego. Podkreśla przy tym, że zgodnie z przepisami

ustawy o ochronie zdrowia psychicznego wobec osób przyjętych do szpitala psychiatrycznego może być wykonywany przymus bezpośredni w postaci unieruchomienia, izolacji, przytrzymania lub przymusowego podania leku, jeżeli stwarzają one zagrożenie dla swojego życia i zdrowia lub innych osób. Nie ulega więc wątpliwości, że uprawnienia, jakie ustawodawca przyznał personelowi szpitala psychiatrycznego w stosunku do osób w nim hospitalizowanych, są bardzo szerokie.

Kolejna część monografii stanowi próbę przedstawienia instytucji składających się na system zabezpieczenia społecznego osób niepełnosprawnych. W pierwszym z opracowań przedstawiono problematykę rent z tytułu niezdolności do pracy, realizowanych w polskim pozarolniczym ubezpieczeniu społecznym. Analizie i ocenie poddano obowiązujące regulacje prawne dotyczące wskazanej materii oraz praktykę ich stosowania w latach 1999-2015. W opracowaniu tym autor przedstawił zagadnienia dotyczące: rodzajów rent z tytułu niezdolności do pracy przysługujących z pozarolniczego ubezpieczenia społecznego, warunków nabycia prawa do wskazanych świadczeń, formuły wymiaru renty z tytułu niezdolności do pracy oraz zasad jej przyznawania i wypłaty – uwzględniając zarówno poglądy doktryny, jak i judykatury. Dokonując oceny obowiązujących rozwiązań w zakresie poruszanej materii, wskazał także zasadnicze ich mankamenty, wymagające ingerencji ustawodawcy.

Następny rozdział poświęcony został zagadnieniu renty socjalnej. Autorka ukazała je z perspektywy orzecznictwa sądów powszechnych i administracyjnych, w szczególności w zakresie interpretacji pojęcia całkowitej niezdolności do pracy. Zaprezentowała ponadto kwestię wzajemnej relacji renty socjalnej z rentą rodzinną i świadczeniem socjalnym, jak również podjęła problematykę opinii biegłego lekarza jako dowodu w sprawie o rentę socjalną. Autorka podkreśla przy tym, że założeniem opracowania nie była dogmatyczna analiza instytucji renty socjalnej, dlatego też świadomie pominęła w nim wyczerpującą charakterystykę jej poszczególnych elementów oraz kompleksowe przedstawienie poglądów doktryny.

Kolejny tekst jest prezentacją dorobku orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego i sądów administracyjnych w zakresie zasiłku pielęgnacyjnego. Autor analizuje orzeczenia, zwracając szczególną uwagę na błędy popełniane przez organy administracji publicznej, zakres niekonstytucyjności jednego z przepisów ustawy o świadczeniach rodzinnych, rozbieżności interpretacyjne wynikające z nie dość jasnych przepisów ustawowych, a także kwestie formalnoprawne dotyczące odpowiedniego przestrzegania procedur w sytuacji zmieniających się regulacji prawnych. Na podstawie tej analizy zostały sformułowane postulaty *de lege ferenda*, m.in. dotyczące przyznania prawa do zasiłku pielęgnacyjnego od daty wystąpienia niepełnosprawności, a nie od daty złożenia wniosku oraz nadania art. 69 Konstytucji chroniącemu osoby z niepełnosprawnościami formy prawa podmiotowego.

Problematyce usług opiekuńczych jako jednej z form pomocy społecznej poświęcone zostało kolejne opracowanie. Autorka przedstawiła w nim świadczenia

w postaci usług opiekuńczych w miejscu zamieszkania, w ośrodkach wsparcia oraz w rodzinnych domach pomocy, a także specjalistyczne usługi opiekuńcze w miejscu zamieszkania oraz w ośrodkach wsparcia. Zwróciła uwagę, że omawiana w opracowaniu pomoc udzielana jest m.in. z uwagi na niepełnosprawność, jednakże nie jest ona jedyną przesłanką warunkującą przyznanie opisywanych usług. Opisane zostały także zasady przyznawania usług opiekuńczych oraz problematyka ich odpłatności.

Ostatni tekst tej części monografii, która poświęcona została szeroko rozumianemu systemowi zabezpieczenia społecznego, dotyczy problematyki wywiadu środowiskowego będącego środkiem służącym ustaleniu zasadności przyznania świadczenia, przy jednoczesnej analizie zagadnienia ochrony godności osoby uprawnionej do jego otrzymania. Autorka w pierwszej części opracowania skoncentrowała się na ogólnych zagadnieniach związanych z pomocą społeczną oraz wsparciem socjalnym w postaci świadczenia rodzinnego. Scharakteryzowała także rodzinny wywiad środowiskowy, który jest środkiem dowodowym o charakterze szczególnym. Następnie dokonała analizy pojęcia trudnej sytuacji życiowej, ze szczególnym uwzględnieniem pozycji osób z niepełnosprawnościami, by na koniec skupić się na problematyce godności oraz ochrony dóbr osobistych osoby starającej się o przyznanie świadczenia.

Ostatnia, trzecia część monografii, ukazuje problematykę niepełnosprawności z perspektywy prawa cywilnego i prawa karnego. W pierwszym opracowaniu autorka podjęła problem ubezwłasnowolnienia – instytucji funkcjonującej w systemie prawa polskiego w niezmienionej postaci od ponad pół wieku. Zwracając uwagę, że instytucja ta została ustanowiona dla dobra osób z niepełnosprawnościami i dla ochrony ich interesów, autorka dokonała porównania rodzimych rozwiązań prawnych z instytucjami prawa obcego, przybliżyła też instytucje opieki prawnej dla niepełnosprawnych osób dorosłych, funkcjonujące w systemach prawnych wybranych państw oraz w prawie międzynarodowym. Na tle dokonanego zestawienia postawiła również pytanie: czy instytucja ubezwłasnowolnienia, funkcjonująca w systemie prawa polskiego, spełnia swój cel ochrony i pomocy wobec osób z niepełnosprawnościami? Zważywszy na fakt, że w doktrynie i orzecznictwie już dawno udzielono odpowiedzi przeczącej, autorka przedstawia propozycje zmian, które w połączeniu z innymi, prezentowanymi w doktrynie, stanowić mogą głos w dyskusji nad ostatecznym kształtem nowelizacji instytucji ubezwłasnowolnienia w Polsce.

Kolejny tekst poświęcony został kontrowersjom wokół przeszkody małżeńskiej określonej w art. 12 kodeksu rodzinnego i opiekuńczego w kontekście osób z niepełnosprawnościami. Autorka postawiła w nim tezę, że jednym z problemów, które dotyczą osób z niepełnosprawnościami w związku z ich funkcjonowaniem w społeczeństwie, jest kwestia zawierania małżeństw. Zwróciła uwagę, że prawa osób z niepełnosprawnościami zagwarantowane zostały przez polskiego ustawodawcę w Konstytucji RP, w której odzwierciedlenie znalazła również jedna z podstawo-

wych zasad polskiego prawa rodzinnego jaką jest ochrona rodziny i małżeństwa. Zasada ta wywarła z kolei potężny wpływ na postać i charakter regulacji prawnych dotyczących zawierania małżeństw. Właśnie dlatego ustawodawca sformułował, na gruncie kodeksu rodzinnego i opiekuńczego, katalog przeszkód/zakazów dotyczących zawarcia małżeństwa. Przepisem, zawierającym jeden z zakazów małżeńskich, realizującym ww. zasadę, jest art. 12 kro, dotyczący zakazu zawierania małżeństw przez osoby dotknięte chorobą psychiczną lub niedorozwojem umysłowym (z wyjątkiem zgody sądu). To właśnie regulację art. 12 kro, którego wykładnia od lat budzi spore kontrowersje – w kontekście wypowiedzi doktryny i orzecznictwa Sądu Najwyższego, jak również Trybunału Konstytucyjnego – autorka postanowiła uczynić przedmiotem swej analizy.

Następne opracowanie podejmuje temat instytucjonalnych form reprezentacji osoby niepełnosprawnej intelektualnie na gruncie polskiego prawa cywilnego. Autorki przedstawiły w nim tematykę praw osób z niepełnosprawnościami w ujęciu wiążącego Rzeczypospolitą Polską prawa międzynarodowego oraz prawa konstytucyjnego, zwracając szczególną uwagę na takie kwestie, jak: obowiązek wspierania osób z niepełnosprawnościami, obowiązek poszanowania ich godności, wolności, równości, a także prawa do niedyskryminacji. W tym kontekście szczególne miejsce zajmuje analiza orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego.

W pracy nie mogło także zabraknąć problematyki instytucji, których celem jest wspieranie osób niepełnosprawnych intelektualnie – opiekuna dla osoby ubezwłasnowolnionej całkowicie oraz kuratora dla osoby ubezwłasnowolnionej częściowo i dla osoby z niepełnosprawnością wzmocnionej postulatami *de lege ferenda*. Problematyka karnistyczna tej części monografii reprezentowana jest przez tekst, którego autorzy zaprezentowali kategorię niepełnosprawności w świetle przepisów Kodeksu karnego z 1997 r. chroniących życie i zdrowie człowieka. W opracowaniu dokonali oni dogmatycznej analizy przestępstwa określonego w art. 156 § 1 k.k., uwzględniając wiodącą literaturę przedmiotu oraz wybrane orzecznictwo. Stwierdzili przy tym, że kategoria niepełnosprawności ma charakter heterogeniczny i jest różnie definiowana w zależności od celów i funkcji określonej regulacji prawnej. Kodeksowe kategorie ciężkiego, średniego i lekkiego uszczerbku na zdrowiu nie są symetryczne względem ustawowych kategorii znacznego, umiarkowanego czy lekkiego stopnia niepełnosprawności i wymagają interpretacji autonomicznej, przeprowadzonej w oparciu o wszystkie reguły wykładni tekstu prawnego.

W ostatnim opracowaniu Autorzy poddali badaniu zagadnienia związane z ochroną dóbr osobistych osób z niepełnosprawnościami przebywających w zakładach karnych i aresztach śledczych. Głównym celem autorów stało się wyznaczenie, w oparciu o orzecznictwo sądowe (głównie wyroki sądów apelacyjnych i SN), zakresu pojęcia dóbr osobistych, które są szczególnie narażone na naruszenie w ramach wykonywania środków zabezpieczających i kar pozbawienia wolności oraz

dokonanie charakterystyki warunków, jakie stworzono tym osobom w jednostkach penitencjarnych, a następnie dokonanie oceny, czy zjawiska, jakie występują w działalności jednostek penitencjarnych, stanowią naruszenie dóbr osobistych tych osób czy też nie.

W tym miejscu chciałbym bardzo serdecznie podziękować recenzentom: prof. dr. hab. Krzysztofowi Wojciechowi Baranowi (Uniwersytet Jagielloński) oraz prof. dr. hab. Jerzemu Paśnikowi (Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach) za podjęcie się trudu recenzji oraz za szczegółowe i życzliwe uwagi merytoryczne zawarte w recenzjach, które w istotny sposób wpłynęły na merytoryczną zawartość prezentowanego opracowania. Uwagi Panów Profesorów wykorzystane zostały przeze mnie także dla rozwinięcia i dopracowania całości monografii.

Na zakończenie chciałbym zwrócić uwagę na doniosłość poruszanej w tej monografii problematyki. Otóż, według danych WHO, ponad miliard ludzi na świecie jest współcześnie dotkniętych jakąś formą niepełnosprawności, z czego prawie 200 milionów osób doświadcza znacznych trudności w funkcjonowaniu. W nadchodzących latach niepełnosprawność będzie jeszcze większym problemem ze względu na to, że częstość jej występowania wzrasta. Wynika to ze starzenia się społeczeństw i większego ryzyka niepełnosprawności u osób w podeszłym wieku, jak również ogólnoswiatowego wzrostu występowania schorzeń przewlekłych, takich jak cukrzyca, choroby układu krążenia, choroby nowotworowe i zaburzenia zdrowia psychicznego. Biorąc powyższe pod uwagę, mam nadzieję, że publikacja, którą trzymacie Państwo w rękach, spotka się z życzliwym zainteresowaniem różnych grup czytelników i okaże się przydatna dla wszystkich, którzy w swojej pracy podejmują problematykę związaną z funkcjonowaniem osób z niepełnosprawnościami we współczesnym społeczeństwie.

Maciej Borski